

**ԱՔՍՈՐՅԱԼ ՀԱՅԵՐԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ
ԱԴԱՆԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳ.
ԲՈՆԱԳՐԱՎՅԱԼ ԳՈՒՅՔԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ**

Բանալի բառեր – Կիլիկիա, Ադանայի նահանգ, Հայոց ցեղասպանություն, Օսմանյան կայսրություն, Ազգային սահմանադրություն, Մուդրոսի զինադադար, աքսորյալ հայեր, բռնագրավված գույքի իրավունք

Մուդրոսի զինադադարից (30 հոկտեմբեր, 1918 թ.) հետո Կիլիկիան գտնվում էր անգլո-ֆրանսիական հրամանատարության վերահսկողության ներքո, որը տևում է մինչև 1919 թ. դեկտեմբերի 2-ը, այնուհետև նոր համաձայնությամբ՝ տարածաշրջանի վերահսկողությունը փոխանցվում է Ֆրանսիային: Գեներալ Ալեմբիի 1918 թ. դեկտեմբերի 25-ի հրամանագրով Կիլիկիայի ընդհանուր հրամանատարությունը ստանձնում է գնդապետ Էդուարդ Բրեմոնը¹. ըստ որի՝ նա համարվում է «Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ Կառավարիչ», այնուհետև 1919 թ. հունվարի 19-ի որոշմամբ նրա տիտղոսը փոխվում է ,և նրան անվանում են «Գրաւուած Թշնամի Հողամասերու Հիւսիսային Գօտիին Գլխաւոր Կառավարիչ»² կամ «Վերին Վարիչ թշնամի գրաւեալ հողամասերու հիւսիսի գօտիի (Կիլիկիա), Պատ. Լեզէոնի հրամանատար»³: Դեկտեմբերի 30-ին է. Բրեմոնը «Լա Վուազիէ» գրահանավով ժամանում է Մերսին՝ Բեյրութից իր հետ բերելով մերսինցի, ադանացի, պոլսեցի և կոնիացի 200 գաղթական⁴:

1918 թ. զինադադարից հետո աքսորված հայերի որոշ մասը սկսում է վերադառնալ Ադանայի նահանգ: Վերադարձողների թվում էին ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև Արևմտյան Հայաստանի նահանգներից և Օսմանյան կայսրության այլ հայաբնակ վայրերից բռնագաղթված հայեր: Զինադադարի առաջին ամիսներից մինչև 1919 թ. կեսերը շուրջ 150.000 վերապրած հայեր հաստատ-

¹ Տե՛ս **Եղիայեան Բ.**, Ժամանակակից Պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972 թթ., Անթիլիաս-Լիբանան, 1975, էջ 78:

² **Պոյաճեան Տ. Յ.**, Հայկական Լեզէոնը, Պատմական Յուշագրութիւն, Ուօթրթաւոն, 1965, էջ 199:

³ «Կիլիկիա» (Ատանա), 1919, թիւ 31, 11 մայիս, էջ 2:

⁴ Ատանայի կուսակալ Մ. Պըրէմօն Պաշտօնատեղին ժամանած // «Ժամանակ» (Կ. Պոլիս), 1919, թիւ 3448, 5/18 փետր., էջ 3:

վում են կիլիկյան քաղաքներում¹: Ըստ Կ. Պոլսի «Ժողովուրդ» թերթի տվյալների՝ այնտեղ հայերի քանակը սեպտեմբերին հասնում էր 130.000-ից 140.000-ի²:

1918 թ. դեկտեմբերին Ադանայից տեղեկացնում են, որ սկսվել է հայ տարագրյալների վերադարձը, տվյալ պահին մեծամասնություն էին բանդուրացիները, իսկ որոշ մասը զմյուռնացիներ էին, որոնք 300-ից ավելի էին: Վերադարձող գաղթականներին նահանգապետն արդեն արտոնել էր մեկնել իրենց քաղաքները, սակայն փոխադրամիջոցների բացակայության պատճառով նրանք դեռևս տեղում էին³:

Ըստ «Ճակատամարտ» թերթի տվյալների՝ 1919 թ. մարտին Մերսինում 1.500, Տարսնում՝ 3.000, Ադանայում՝ շուրջ 10.000-ից 12.000, Չորք-Մարգպանում՝ 6.000 վերադարձած հայեր կային⁴: Ըստ մեկ այլ սկզբնաղբյուրի՝ Ադանայում 1919 թ. հունվարին շուրջ 20.000 տարագրյալ հայեր կային⁵: Չորք-Մարգպանի շուրջ 20.000⁶ հայից 1919 թ. սկզբին վերադարձել էր մոտ 3.000 աքսորյալ⁷: Ադանայում էին գտնվում շուրջ 200 յոզղարթցի տղամարդիկ՝ աքսորված Յոզղարթի բոլոր հայկական գյուղերից⁸:

Մինչև 1919 թ. հունիս չաճրն է վերադառնում 4.000 գաղթական⁹, իսկ հուլիսին նրանց թիվը 4.500-ից ավելի էր¹⁰: չաճրնը վերածվել էր ավերակի ու մոխրակույտի, 25.000¹¹ հայերից մնացել էին 4.000-ից 5.000-ը, հացի խնդիրը

¹ Տե՛ս **Սաաթճեան Ն.**, Մարաշի աղետը 1920ին, ասպետական Ֆրանսիայի անփառունակ նահանգը // 1915-1965 Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի, խմբ. Գ. Ահարոնեան, Պէյրուք, 1965, Գ. հրատ., 1987, էջ 833:

² Հնդիանուր կացութիւնը Կիլիկիոյ մէջ // «Ժողովուրդ» (Կ. Պոլիս), 1919, թիւ 45 (290), 22 սեպտեմբեր, էջ 1:

³ Ատանայի Հայութեան վիճակը // «Ժամանակ», 1918, թիւ 3381, նոյեմ. 28/11 դեկտ., էջ 2:

⁴ Ներգաղթը դէպի Կիլիկիա, Կեանքը կը վերածնի Կիլիկիոյ մէջ // «Ճակատամարտ» (Կ. Պոլիս), 1919, թիւ 129 (1950), 13 ապրիլ, էջ 2:

⁵ Կիլիկիոյ կաթողիկոսը նպաստ կ'ուզէ // «Ժամանակ», 1919, թիւ 3420, 6/19 յնվ., էջ 2:

⁶ 1915 թ. «Արարատ» ամսագիրը նշում է, որ Չորք-Մարգպանում կար 12.300 հայ («Արարատ», Էջմիածին, 1915-ՌՅԿԴ, տարի ԽԹ, յունվար, համար Ա, էջ 29): Ռ. Թաթոյանը նշում է, որ 1914 թ. Չորք-Մարգպանում և Նաջարլըում կար 11.860 հայ (**Թաթոյան Ռ.**, Կիլիկիահայության թիվը Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին, Երևան, 2021, էջ 176):

⁷ «Կիլիկիա», 1919, թիւ 10, 23 մարտ, էջ 1:

⁸ Եօզկարտցիները Ատանայի մէջ // «Ժամանակ», 1919, թիւ 3486, մարտ 21/3 ապրիլ, էջ 2:

⁹ Կեանքը Սիսի մէջ // «Ժամանակ», 1919, թիւ 3551, 7/20 յունիս, էջ 3:

¹⁰ «Ժամանակ», 1919, թիւ 3569, յունիս 29/12 յուլիս, էջ 2:

¹¹ Հայոց պատրիարքարանի (1913 թ. փետրվար-1915 թ. օգոստոս) մարդահամարի տվյալների համաձայն, չաճրնում կար 27.850 հայ (**Kevoorkian R. H., Paboudjian P. B.**, 1915 *Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, İstanbul, 2012, s. 63): «Չաճրն» թերթը գրում էր, որ Առաջին աշխարհամարտից առաջ բնակչության թիվը հասնում է 30.000-ի (**Մաթ. Ալ.**, Չաճրն քաղաքը // «Չաճրն» (Մարսել, Փասադենա), թիւ 9-12, 1935/1936, էջ 948): Ս. Կարայանը նույնպես նշում է 30.000 թվաքանակը (**Karayan S. Y.**, *Armenians in Ottoman Turkey*, 1914: A Geographic and Demographic Gazetteer, London, 2018, p. 101):

շատ մեծ էր, իսկ տներն այրված էին¹:

1919 թ. հոկտեմբերին Ադանայում մոտավորապես 30.000 հայ կար, որոնցից 1.500-ը այրի կանայք էին, 3.000-ը՝ որբեր, իսկ պատերազմից առաջ ադանահայերի թիվը հասնում էր 25.000-ի²: Հարունիեում 800 հայ կար, որոնցից 141-ը որբեր էին, իսկ ինը որբնայրիներ: Պորտ-Սայիդից եկած 450-500 գաղթականները սպասում էին օգնության: Չորք-Մարգպանում 417 որբ և 65 որբնայրի կային, էյպեզում պատերազմից առաջ շուրջ 1.500 հայ կար, իսկ հետո՝ 690, կային նաև 40 որբնայրի և 78 որբ: Օջաքլում կային 110 որբ և 40 որբնայրի, Էոզերլին ուներ 102 որբ և 21 որբնայրի³: Վահկայի հայերը նույնպես շտապում էին իրենց քանդված և ավերված ծննդավայրը, որտեղ արդեն կար շուրջ 150 վերապրող: Այստեղ սպասում էին նաև նոր գաղթականների, մարդիկ գուրկ էին բնակարանային և նյութական միջոցներից: Երեպազան գյուղի նախկին 200 տնից մնացել էր միայն 50-ը, բոլոր արհեստավորները անգործ էին, ժողովուրդը ծայրաստիճան չքավոր վիճակում էր: Նախկինում 300 տնից բաղկացած Գարա Քոյ գյուղում մնացել էր հողագործությամբ զբաղվող հազիվ 100 տուն. այստեղ նույնպես ժողովուրդը ծայրահեղ թշվառ վիճակում էր⁴:

Բահչեի հայությունը, որն ուներ 150 տուն, ամբողջությամբ տեղահանվել էր, տղամարդիկ սպանվել էին: Զինադադարից հետո վերադարձել էին 15-ից 20 տուն վերապրած կանայք, որոնց տները հետզհետե դատարկվում էին գրավողների կողմից: Բահչեում թուրքերի մոտ էին շուրջ 80-ից 100 հայ որբեր: Մասնավորապես Ամանոսի շինարարության հրամանատար, ոստիկանական զորքերի հազարապետ Դենիզլիցի Մեհմեդ Արիֆն իր մոտ պահում էր հայ աղջիկների⁵:

Զինադադարից հետո առաջինների թվում Ադանա է վերադառնում Կիլիկիո Հայոց կաթողիկոս Սահակ Բ Խապայանը (1902-1939), որի շնորհիվ վերակազմավորվում է Ազգային և եկեղեցական կյանքը: Ձևավորվում է 15 անդամից բաղկացած Ազգային միությունը, որը կազմված էր երեք հարանվանության ներկայացուցիչներից, չորս քաղաքական կուսակցությունների երկուական անդամներից և Ազգային պատվիրակության մեկ ներկայացուցիչից⁶:

¹ «ժամանակ», 1919, թիւ 3572, 2/15 յուլիս, էջ 2:

² Մ. Օրմանյանը Ադանայում նշում է 31.200 հայ (**Օրմանեան Մաղաքիա Արքեպիս.**, Հայոց եկեղեցին, Կոստանդնուպոլիս, 1912, էջ 207): Բ. Եղիայանի ներկայացած տվյալների համաձայն՝ հայերը 30.000-ից 32.000 էին (**Եղիայեան Բ.**, Ատանայի Հայոց պատմութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, 1970, էջ 156):

³ Հայոց թիւը Կիլիկիոյ մէջ // «ժամանակ», 1919, թիւ 3674, հոկտ. 31/13 նոյմ., էջ 2:

⁴ «ժամանակ», 1919, թիւ 3548, յունիս 4/16, էջ 2:

⁵ Կեանքը Կիլիկիոյ մէջ // «ժամանակ», 1919, թիւ 3416, յունուար 2, էջ 3:

⁶ Տե՛ս **Աշըղեան Կ. Բ.**, Ուզուն Աշըղեան գերդաստանի պատմութիւնը, Պէյրութ, 1968, էջ 156:

1918 թ. հոկտեմբերի 19-ին Սահակ Բ կաթողիկոսի՝ Կ. Պոլսի փոխանորդ Գաբրիել եպիսկոպոս Ջևահիրջյանի դիմումով կառավարությունը վերահաստատում է իր իսկ կողմից դադարեցված¹ Ազգային սահմանադրությունը²: Համաձայն սահմանադրության՝ վերահաստատվում են և սկսում գործել Ազգային վարչական մարմինները: 1918 թ. դեկտեմբերի 12/25-ին իր ընդհատված գործունեությունն է վերսկսում «Առժամեայ Քաղաքական ժողովը», որը միայն իր առաջին գումարման ընթացքում (մինչև 1919 թ. հուլիսի 19) գումարում է 44 նիստ: Առաջին քաղաքական ժողովն իր գործունեության յոթ ամիսների ընթացքում վերակազմավորում է Ազգային սահմանադրական ժողովները, ձեռնարկում ազգապատկան կալվածքների ցուցակագրությունը, կատարում կալվածքների վերանորոգման և վարձակալության աշխատանքները, զբաղվում գաղթականների տեղավորման և նպաստի հարցերով³: Թաղական խորհուրդը ձևավորվում է միայն 1920 թ. սեպտեմբերին, իսկ Տնտեսական խորհրդի գործառույթները կատարում էր Քաղաքական ժողովը, քանի որ «երկրին տնտեսական ու քաղաքական ներկայ վիճակը» դեռևս խորհրդի գործունեության համար նպաստավոր չէր, չնայած որ Քաղաքական Բ. ժողովի (1919 թ. հուլիսի 30-1920 թ. հունիսի 26) 1919 թ. հուլիսի 30-ի նիստի ընթացքում կազմավորվել էր Տնտեսական խորհուրդը⁴: Կրոնական ժողովը և Քաղաքական ժողովը 1919 թ. հունվարին Գևորգ Ժ. վ. Արսլանյանին պաշտոնագրով հրավիրում են որպես Առաջնորդական տեղապահ⁵:

Զինադադարի առաջին ամիսներին Ադանայի քաղաքային իշխանությունը դեռևս թուրքերի ձեռքում էր. քաղաքում Անտանտի տերությունների զինվորներ գրեթե չկային: Ադանայում երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական վարչության անդամներ Իսմայիլ Սեֆան, Մուհթար Ֆիքրին և Զամիր Բեյը պաշտոնապես փակում են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության տեղական ակումբը՝ այն հայտարարելով լուծարված, շենքի վրայից իջեցնում են ցուցանակները և անցնում ընդհատակյա գործունեության: Հատկանշական է, որ անգամ այդ իրավիճակում նրանք հայկական նոր ջարդ կազմակերպելու ծրագիր են մշակում և զենք բաժանում կուսակցության ներկայացուցիչներին: Կոտորածները սկսելու ազդանշանը պետք է տրվեր «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից երկու թուրքի սպանության պատրվակով, որը վերագրվելու էր հայերին. «Նշա-

¹ 1916 թ. հուլիսին դադարեցված Հայոց Ազգային սահմանադրությունը վերահաստատվում է 1918 թ. նոյեմբերի 11-ին: Տե՛ս **Գրիկեր**, Եղգղատի հայասպանութեան վավերագրական պատմությունը, Նիւ Եորք, 1980, էջ 70:

² Տե՛ս **Զավեն Արքեպս.**, Պատրիարքական Յուշերս, վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, 1947, Գահիրէ, էջ 277:

³ Տե՛ս **Շիլայեան Բ.**, Ատանայի Հայոց պատմութիւն, էջ 684-685:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 690-691:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 693:

նակալից պարագայ մըն է, որ նախկին մեծ ջարդերն ալ տեղի ունեցած են դարձեալ կիրակի օրով և պարագաներու մէջ»¹: Ըստ սկզբնաղբյուրի՝ Ադանայի նահանգապետ Նազըմ բեյը և քարտուղար Թնֆիկ բեյը լուռ կեցվածքով քաջալերում էին այդ գործողությունները²:

1918 թ. դեկտեմբերին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենսունակ ուժերը 25 ոսկի աշխատավարձով կամավորագրվում էին Ադանայի նահանգի Օսմանիե գավառակում և ստացած զենքերով ցրվում իրենց տեղերը: Չեթեական այս նոր կազմավորումների ստեղծումը տեղական իշխանությունները հիմնավորում էին Ադանայի նախկին առաջնորդ Մուշեղ եպիսկոպոսի³, իբր դաշնակիցների նավատորմով հայ կամավորներ ափ իջեցնելու հանգամանքով⁴: Փաստն այն է, սակայն, որ այդ օրերին Մուշեղ սրբազանը Զավեն պատրիարքի⁵ առաջարկով գտնվում էր Մոսկուում⁶, և նրանք զբաղված էին աքսորի ճանապարհին և համակենտրոնացման ճամբարներում բազում տանջանքների ենթարկված, բռնի իսլամացված, առևանգված հայ կանանց և որբերի ազատագրության ու փրկության հարցերով:

Պատերազմի տարիներին Ադանան վերածվել էր թուրքական քաղաքի, առևտուրը նույնպես թուրքերի ձեռքում էր: Քաղաք վերադարձող տեղացի հայերը փորձում էին հետ ստանալ իրենց կալվածքները, որոնք մեծ մասամբ ավերված ու այրված էին: Ադանայի եկեղեցին վերածվել էր «իմալաթխանէի»⁷ պահեստի: Ադանայի երևելիներից Նալբանդյանին առաջարկում են ստանալ եկեղեցու բանալիները, սակայն վերջինս մերժում է՝ նշելով, որ չի կարող ազգի առջև նման պատասխանատվություն ստանձնել՝ հստակ իրազեկ լինելով, որ եկեղեցու գույքը, արծաթյա և ոսկյա անոթներն ամբողջությամբ աճուրդով վաճառվել են: Արգարյան վարժարանը դարձել էր հիվանդանոց, և հայտնի չէր, թե երբ էր դատարկվելու⁸: Նաջարը գյուղի եկեղեցին ախոռի էին վերածել, տները փլված էին, իսկ դպրոցի միայն չորս պատերն էին կանգուն մնացել⁹: Բացի այդ, բռնագաղթից հետո Երկարագործական բանկը էժան գնով վաճառել էր մինչ պատերազմն իր մոտ գրավադրված հայապատկան հողերը¹⁰:

Փողոցները լայնացնելու պատրվակով՝ աքսորված հայերի տների մեծ

¹ Իթթիհատական նոր դաւ մը, Կրկին Ատանան ջարդելու կը պատրաստուին, Զգայացունց յայտարարութիւններ // «Արիամարտ» (Կ. Պոլիս), 1918, թիւ 20 (1835), դեկտեմբերի 14, էջ 2:

² Նույն տեղում:

³ Մուշեղ արք. Սերոբյանը 1905-1909 թթ. Ադանայի Հայոց թեմի առաջնորդն էր:

⁴ Արիւնի ծարավը չէ յագեցած // «Արիամարտ», 1918, թիւ 21 (1836), դեկտեմբերի 15, էջ 2:

⁵ Զավեն արք. Տեր-Եղիայանը 1913-1916 թթ. և 1919-1922 թթ. Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքն էր:

⁶ Զավեն Արքեպս., նշվ. աշխ., էջ 251:

⁷ İmalathane (թրք.) – արհեստանոց:

⁸ Ատանայի Հայութեան վիճակը // «Ժամանակ», 1918, թիւ 3381, նոյեմ. 28/11 դեկտ., էջ 2:

⁹ Ատանայի առաջնորդին տեղեկագիրը // «Ժամանակ», 1919, թիւ 3568, 27/10 յուլիս, էջ 2:

¹⁰ Բողոքի հեռագիր Կիլիկիայէն // «Ժամանակ», 1919, թիւ 3427, 14/27 յնվ., էջ 3:

մասը կառավարության հրամանով փլուզվել էր, իսկ մյուս տները հատկացվել էին մուսուլման փախստականներին: Թեև փախստականներից շատերը ինքնակամ թողել էին տները և հեռացել Կոնիա կամ այլ վայրեր, այնուամենայնիվ տեղական իշխանությունները վարանում էին դրանք հանձնել տերերին: Գույքերը ստանալու համար սեփականատերերի ազգականների (մայր, եղբայր) դիմումներին պատասխանում էին, որ սեփականատերն անձամբ պետք է ներկայանա, մինչդեռ նրանցից շատերի ողջ կամ մահացած լինելը դեռևս ստուգված չէր: Պահանջվում էր նաև վավերացված թուղթ ներկայացնել աքսորավայրից, սակայն «...կարելի բան է այժմ Տերգորէն կամ Դամասկոսէն ունի լուր մը ստանալ»¹:

Աքսորավայրերից և համակենտրոնացման ճամբարներից վերադարձող հայերը կրկին հայտնվում էին ծանր վիճակում: Գաղթականներին օգնելու համար Կիլիկիոյ կաթողիկոսը նպաստ է խնդրում Կ. Պոլսի Հայոց պարտրիարքարանից: Ադանայի Հայոց թեմի առաջնորդական տեղապահ Գևորգ Ժ. վ. Արսլանյանը հաղորդում էր, որ կարոտությունը աստիճանաբար ավելանում է, քանի որ չափազանց վատ վիճակում գտնվող կանանց ու անչափահաս աղջիկների մեծ մասը կենտրոնանում էր Ադանայում՝ մնալով առանց աշխատանքի²: Ադանայի Հայ ազգային միությունը ևս օգնություն էր խնդրում Կ. Պոլսում հիմնադրված Կիլիկյան միությունից՝ նշելով, որ արաբական անպատեհներից վերադարձող հայերի թիվն այնտեղ արդեն հասել է 40.000-ի, և որ ևս 100.000 գաղթականներ պետք է անցնեն Կիլիկիայով, և հավանական է, որ նրանց մեծամասնությունն այնտեղ մնա: Տեղեկացվում էր. «Առժամաբար իւրաքանչիւր անհատի համար կէս ոսկի ծախք կայ»³: Դեռևս նրանց ծախսերը հոգում են տեղական միջոցներով՝ օգտագործելով տեղի հայերի և հույների հանգանակած 15.000 ոսկին, խնդրում էին ամեն միջոց գործի դնել, որ մեծ գումարներ, հագուստեղեն և դեղորայք ուղարկվի Ադանա՝ սովամահությունը և համաճարակները կանխելու համար: Կիլիկյան միությունը հնարավոր ամեն ինչ անում էր օգնելու համար: Նշվում է, որ 1919 թ. սկզբին 1.600 ոսկի արդեն ուղարկվել էր Կիլիկիայի տարբեր շրջաններ⁴, բացի այդ, Ջավեն պատրիարքը ևս 2.500 ոսկի էր ուղարկել Ադանա⁵:

Չնայած բոլոր դժվարություններին ու խոչընդոտներին՝ նահանգում վերահաստատված բնակչությունը ազգային կյանքը վերականգնելու և շարունակաբար ներգաղթող կարոտյալներին օգնելու համար ամենատարբեր ոլորտներում սկսել էր որոշակի գործունեություն ծավալել: Որոշ անհատներ

¹ Ատանայի Հայութեան վիճակը // «Ժամանակ», 1918, թիւ 3381, նոյեմ. 28/11 դեկտ., էջ 2:

² Կիլիկիոյ կաթողիկոսը նպաստ կ'ուզէ // «Ժամանակ», 1919, թիւ 3420, 6/19 յնվ., էջ 2:

³ Ատանայի Հայ ազգ. Միութեան հաշիւը եւ կոչը // «Ժամանակ», 1919, թիւ 3469, 1/14 մարտ, էջ 2:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Կիլիկիոյ համար // «Ժամանակ», 1919, թիւ 3474, 7/20 մարտ, էջ 2:

րի հաջողվել էր վերաբացել հայկական ձեռնարկությունները, հիմնադրվել էին նորերը:

1919 թ. Զմյուռնիայից Հայկ և Հակոբ Աբրահամյանները Ադանայում բացել էին «Յովհաննէս Աբրահամեան» վաճառատան մասնաճյուղը, որը զբաղվում էր կաշվի և օղու առևտրով՝ այն արտահանելով մինչև եվրոպական երկրներ¹: Այդ տարիներին Ադանայում գործում էր նաև «Ս. Նիկողոսեան» դեղատունը²: «Կիլիկիա» թերթի գովազդների շարքում կարելի է հանդիպել նաև Վահան Քելիշյանի «Հանքային ջերմուկներ» ապրանքանիշին³: Ի թիվս այլ ձեռնարկությունների՝ գործել է նաև Մերսինի Մոստիշյան տպարանը, որտեղ հնարավոր էր նաև կնիքներ պատվիրել⁴: Ադանայում Միսակ Ավետյանը կալվածքների առք ու վաճառքի, արտաչափության գործակալություն էր հիմնել⁵:

Հատկանշական է, որ վերադարձից հետո Ադանայի հայերի առաջին ձեռնարկներից մեկը Ս. Աստվածածին եկեղեցու գանգի ձուլումն էր, որը պատերազմի օրերին թուրքերը հանել և հանձնել էին գերմանացիներին⁶: Վերադարձող աքսորյալները փորձում էին նաև հետամուտ լինել իրենցից ապօրինաբար խլված գույքային հարցերին. «Աւելորդ է ամենուն ծանօթ եղածը հոս կրկնել, թէ ինչեր եղան Հայոց ինչքերն ու գոյքերը...»⁷:

Գնդապետ Բրեմոնը հայտարարում է, որ չեղյալ է համարվում Ադանայից աքսորված հայերի անշարժ կալվածքների վաճառքը, ինչպես նաև թղթադրամ չընդունելու իրավունք է տալիս այն պահանջատերերին, որոնք պատերազմից առաջ որպես պարտք ոսկեդրամ էին տվել⁸: Նշվում է նաև, որ գույքերից զրկվածները պետք է հետ ստանային դրանք, երբ սեփականության իրենց նախկին իրավունքները հաստատվեին: Սեփականատերերը գավառի կառավարչին պետք է ուղղեին պատերազմական վնասների պահանջագիր՝ «պատասխանատու նկատելով կառավարութիւնը»: Նշված պահանջին չենթարկվողները կարող էին մինչև վեց ամիս բանտարկվել կամ 50-ից 500 ոսկի տուգանվել⁹:

Ըստ Կիլիկիայի ընդհանուր կառավարչի որոշման՝ չեղյալ էին համարվում նաև բոլոր այն գործարքները, որոնք օսմանյան Երկրագործական բանկը կատարել էր հայերի հողերի նկատմամբ պատերազմի սկզբից ի վեր. «Կը վերադարձնէ մեր իրաւունքները, գորս այնքան կոպիտ կերպով խլեցին...

¹ «Կիլիկիա», 1919, թիւ 37, մայիսի 21, էջ 2:

² Նույն տեղում:

³ «Կիլիկիա», 1919, թիւ 40, մայիսի 24, էջ 2:

⁴ «Հայ Ձայն» (Ատանա), 1919, թիւ 196, օգոստոսի 14, էջ 4:

⁵ «Հայ Ձայն», 1919, թիւ 230, հոկտեմբերի 23, էջ 4:

⁶ Տե՛ս Աջըգէան Կ. Բ., նշվ. աշխ., էջ 9:

⁷ Բողոքի հեռագիր Կիլիկիայէն // «Ժամանակ», 1919, թիւ 3427, 14/27 յնվ., էջ 3:

⁸ «Ժամանակ», 1919, թիւ 3503, 11/24 ապրիլ, էջ 2:

⁹ Տարագիրներու ինչքերը // «Ժամանակ», 1919, թիւ 3526, 8/21 մայիս, էջ 2:

Կողոպուտը, թալանը դարերով այստեղ սիրական զբաղումներ են եղած: Արին քրտինք թափելու, աշխատելու չարչարուելու ի՞նչ հարկ, երբ կարելի է «քրիստոնեաներու» ինչքերը պարբերաբար յափշտակել և այդպիսով ապրուստ ապահովել, դրամ դիզել: Երեկուան իշապանը այսօր ազարակատեր, երեկայ աղբահաւաքն այսօր ապրանքներերու տէր, ալ ի՞նչ կ'ուզեն»¹:

Գնդապետ Բրեմոնի՝ օսմանյան պետության կողմից հայերի գույքերի բռնագրավումները և դրանց հետագա վաճառքը անօրինական ճանաչող որոշումները հրատարակվել են 1919 թ. Ադանայում²:

Միաժամանակ, վնասների չափը ճշտելու համար Ազգային պատրիարքարանը և ազգապետարանը, հետևելով հայ կաթոլիկների վնասների հատուցման հանձնաժողովի աշխատանքների և պատրաստած հարցարանների մասին տրված բացատրություններին, որոշում են նույնանման հարցարաններ կազմել և ուղարկել գավառներ³:

Բացի այդ, հայկական գույքերի հաշվագրման համար նոր օրենք է պատրաստվում և ներկայացվում Պետական խորհրդին: Օրենքը վերաբերում էր բռնագողթի ընթացքում հայերի բռնագրավյալ գույքերը վերադարձնելու տարբերակներին⁴: Ըստ պատրիարքարանից ստացված տեղեկությունների՝ Պետական խորհուրդը օրենքն ընդունելուց հետո այն ներկայացնում է վարչապետարանին: Միաժամանակ թուրքական թերթերը հայտնում էին, թե ֆինանսների նախարարությունից գավառներ հրահանգ է տրվել, որ «ելմտական գանձուն տակալին չի փոխանցուած Հայոց պատկանող կալուածները կամ չճախուած գույքերը կամ տէրերուն և կամ ժառանգորդներուն յանձնուին»⁵: Տվյալ դեպքում առաձնակի կարևոր է այն հանգամանքը, որ ֆինանսների նախարարությունը հնարավորություն է ընձեռում մահացածների ժառանգներին տեր դառնալու իրենց գույքին⁶: Մակայն, թե ինչպես պետք է վճռվեր արդեն իսկ նախարարության գանձարան փոխանցված գույքերի ճակատագիրը, և տոկոսային ինչ հարաբերակցություն ունեն գանձարան փոխանցված և չփոխանցված գույքերը, որևէ կերպ չէր պարզաբանվում:

Գույքերը տերերին վերադարձնելու հարցում կառավարությունը բոլորովին չէր շտապում, ինչը փաստում է հետևյալ հրապարակումը. «Երէկ պաշտօնական շրջանակէ ստուգեցինք, որ Էլմտական նախարարութեան կողմէ տեղահան եղող Հայոց կալուածներու մասին փետր. 26 թուով գրկուած շրջա-

¹ Օրինական աւագակութիւն // «Կիլիկիա», 1919, թիւ 17, ապրիլի 9, էջ 1:

² Տարագիրներու ինչքերը պիտի վերադարձուին // «Կիլիկիա», 1919, թիւ 31, մայիսի 11, էջ 2:

³ Վնասուց հատուցման խնդիրը // «Ժամանակ», 1919, թիւ 3494, մարտ 30/12 ապրիլ, էջ 2:

⁴ «Ժամանակ», 1919, թիւ 3441, յւլ. 28/8 փետր., էջ 2:

⁵ Գաւառի Հայութեան գոյքերը եւ կալուածները // «Ժամանակ», 1919, թիւ 3463, փետր. 22/7 մարտ, էջ 3:

⁶ Նույն տեղում:

բերականը բոլորովին անդեպ և դատապարտելի քայլ մ'է»¹։ Բացի այդ, երբ հայկական թերթերը հաղորդում էին, թերևս միայն քարոզչական նպատակներով, այլ ոչ ամենևին գործադրելու համար բռնագրավված գույքի մասին շրջանառության մեջ դրված օրենքի նախագծերը, Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նորընտիր նախարարը հետքայլ է անում։

Ջեմալ բեյը հետ է կանչում Ահմեդ Թեֆիկ փաշայի կառավարության հանձնարարությամբ պետական խորհրդի կազմած՝ Հայոց գույքերի մասին օրինագիծը, այնուհետև Կ. Պոլսի անգլիական ներկայացուցչի հետ խորհրդակցելուց հետո առաջարկում է, որ Ազգային պատրիարքարանի և կառավարության կողմից երկուական պատվիրակ նշանակվի, և խնդիրը քննելով՝ ավելի պատշաճ օրենք պատրաստեն²։

1920 թ. հունվարի 8-ին օսմանյան խորհրդարանը ընդունում է «Լքյալ գույքի» մասին 33 հոդվածից բաղկացած նոր օրենք³, որը հունվարի 12-ին հրապարակվում է օսմանյան մամուլում և թարգմանաբար արտատպվում Կ. Պոլսի «Ժամանակ»⁴ թերթում։

Վերոնշյալ օրենքի առաջին հոդվածն ամրագրում էր բռնագրավված գույքի վերադարձը տերերին, եթե նրանք ողջ էին, կամ ժառանգներին. «Յօդ. 1 – Այլուր փոխադրուած անձերուն թողած գոյքերուն, պարտքերուն և պահանջներուն մասին 1331 Սեպտ. 13 թուակիր առժամեայ օրենքին և անոր գործադրութեան եղանակին նկատմամբ 1331 Հոկտ. 26 թուակիր կանոնագրին տրամադրութիւններուն համեմատ, ելմտական և Էվգաֆի գանձերուն անուան արձանագրուած և այժմ անոնց ձեռք գտնուած անշարժ գոյքերը իսկոյն և վարչական կերպով կը յանձնուին առաջին տերերուն, եթէ ողջ են անոնք... Եթէ առաջին տերերը մեռած են, անշարժ գոյքերը, երկու գանձերուն անուան արձանագրուած ըլլան թէ ոչ, անմիջապէս կը յանձնուին ժառանգորդներուն և կամ անոնց որոնց փոխանցուած են»⁵։

¹ Տեղահան եղած Հայոց կալուածները // «Ժամանակ», 1919, թիւ 3465, փետր. 24/9 մարտ, էջ 2:

² Տարագրեալ Հայոց գոյքերը // «Ժամանակ», 1919, թիւ 3480, 1/24 մարտ, էջ 2:

³ Տե՛ս **Մարտիքյան Ա.**, Թուրքական պետության կողմից ցեղասպանության ընթացքում և դրանից հետո հայերի ունեզրկման քաղաքականության իրագործման քննական վերլուծություն // «Հայոց ցեղասպանության մշակութային և նյութական հետևանքների հաղթահարման մեթոդաբանությունն ու գործիքակազմը» (կոլեկտիվ մենագրություն), Ա. Մարտիքյան, Մ. Գասպարյան, Ա. Աստույան, Ա. Ոսկանյան, Երևան, 2021, էջ 42:

⁴ Հոդված 1-5 (Կարենոր օրենք մը տարագրեալ հայոց գոյքերուն մասին, «Ժամանակ», 1920, թիւ 3731, 8/21 յնվ., էջ 1); հոդված 6-7 (նույն տեղում, 1920, թիւ 3732, 9/22 յնվ., էջ 1); հոդված 8-10 (նույն տեղում, 1920, թիւ 3733, 10/23 յնվ., էջ 2); հոդված 11-15 (նույն տեղում, 1920, թիւ 3734, 11/24 յնվ., էջ 1); հոդված 16-18 (նույն տեղում, 1920, թիւ 3735, 12/25 յնվ., էջ 2); հոդված 19-23 (նույն տեղում, 1920, թիւ 3737, 15/28 յնվ., էջ 1); հոդված 24-33 (նույն տեղում, 1920, թիւ 3738, 16/29 յնվ., էջ 2):

⁵ Կարենոր օրենք մը տարագրեալ հայոց գոյքերուն մասին // «Ժամանակ», 1920, թիւ 3731, 8/21 յնվ., էջ 1:

30-րդ հոդվածը չեղյալ էր համարում 1915 թ. սեպտեմբերի 13-ի օրենքը և դրա գործադրության վերաբերյալ հոկտեմբերի 26-ի կանոնադրությունը: Ըստ 32-րդ հոդվածի՝ օրենքը գործադրելի էր հրապարակման հաջորդ օրվանից, իսկ 33-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ գերատեսչություններին էր հանձնարարված դրա իրագործումը. «Ներկայ որոշմնագրին գործադրութիւնը յանձնուած է ներքին գործոց, դատական, ելմտական, երկրագործական և էվգաֆի նախարարներուն»¹: Օրենքը ստորագրված էր սուլթանի և նախարարների կողմից 1336 (1920) թ. հունվարի 8-ին²:

Այս օրենքը ֆինանսների նախարարությունը ուղարկում է գավառի իշխանություններին՝ այն ճշգրտորեն գործադրելու հրամաններ տալով³: Սակայն այն ոչ միայն չի կիրառվում, այլև քեմալականների կողմից շարունակաբար ընդունվող նոր օրենքներն ավելի են բարդացնում գործընթացը:

1920 թ. ապրիլի 23-ին քեմալականների ընդունած առաջին փաստաթղթերից մեկը արգելում էր նախկին օսմանահպատակների վերադարձն իրենց հայրենիք⁴, հետագայում՝ 1923 թ. ապրիլի 15-ին, վերականգնվում է 1915 թ. սեպտեմբերի 13-ին երիտթուրքերի ընդունած «Լքյալ գույքերի մասին» օրենքը, որին կցվում են ևս վեց հոդված, որով հայերի իրավունքներն ավելի են ոտնահարվում⁵: 1923 թ. հունիսի 23-ին Անկարայի Ազգային մեծ ժողովը փոփոխություն է կատարում ապրիլի 15-ի օրենքում, որով արդեն մերժում է ոչ մուսուլմանների ցանկացած պահանջ «լքյալ գույքերի» վերաբերյալ:

Նույն տարվա սեպտեմբերին քեմալական իշխանություններն ընդունում են հերթական օրենքը, որի հոդվածներից մեկը գաղթած հայերին զրկում էր երկիր մուտք գործելու արտոնագրից, իսկ մեկ այլ հոդված արգելում էր նախկին օսմանահպատակ օտարերկրյա այն քաղաքացիների մուտքը երկիր, որոնք նոր կարգավիճակ էին ստացել առանց թույլտվության⁶:

Գրեթե ամեն տարի որպես «լքյալ գույք» արժարժվող բռնագրավյալ անշարժ և շարժական կապիտալի վերաբերյալ քեմալական իշխանությունների ընդունած տարատեսակ օրենքներն ավելի էին չեզոքացնում հայերի ունեցվածքը հետ ստանալու ամենաչնչին հնարավորությունները և օրենքի ուժով ամրապնդում պետական ամենաբարձր մակարդակով իրականացված կոդափուտը:

1931 թ. մարտի 28-ին «Լքյալ գույքերի» օրենքների շարքում ընդունվում է

¹ Կարենոր օրենք մը տարագրեալ հայոց գոյքերուն մասին // «Ժամանակ», 1920, թիւ 3738, 16/29 յնվ., էջ 2:

² Նույն տեղում:

³ Տարագրուած հայերուն ինչքերը // «Ժողովուրդի Ձայնը» (Կ. Պոլիս), 1920, թիւ 424, 20 փետրուար/4 մարտ, էջ 2:

⁴ Տե՛ս **Մարության Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 45:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 47:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49:

վերջինը, ըստ որի՝ «լքյալ» գույքը կարող էր վերադարձվել նախկին սեփականատիրոջ ժառանգներին, եթե ներկայացվեին նրանց իրավունքները հաստատող փաստաթղթեր: Թուրքական իշխանությունները հստակ գիտակցում էին, որ զանգվածային կոտորածի և բռնագաղթի պայմաններում քչերի մոտ կարող էին պահպանված լինել սեփականության վկայականները¹:

Կիլիկիան ունի կլիմայական բացառիկ պայմաններ, ծովամերձ աշխարհագրական դիրք, ինչպես նաև ջրային լուրջ ռեսուրսներ, մասնավորապես՝ Ջիհան, Մեյհան, Գյոք Սու, Կյուդնու, Աքսու գետերը և ուրիշ գետակներ, որոնք «իրենց մէջը ինչ կեանք և օրհնութիւն կը պարունակէին»²: Կիլիկիայի ամիսներ՝ շրջանները հարուստ են ածխի, նավթի, արծաթի, երկաթի հանքերով: Միայն Առաջին աշխարհամարտից առաջ հանքագետ, պրոֆեսոր Պապիկյանը Կիլիկիայի հարավային շրջաններում 30-ից ավելի հանքեր էր գտել. նա նահատակվում է Դեր-Ջորում: Այդ «օրհնեալ» երկրում եղած միայն նարնջի, նուշի, պիստակի, ձիթապտղի, խաղողի, ցորենի, գարու, բամբակի և բրդի արտադրական ծավալները կարող էին լավագույնս ապահովել վեց միլիոն բնակչության կենսական պահանջները³: Հարկ է նշել, որ այս վերուծությունը կատարել է այնթապցի բժիշկ, գրող, հրապարակախոս ու գործարար Ավետիս Նազգաշյանը՝ XX դարասկզբի արտադրական ներուժի համատեքստում՝ առանց հետագա գիտատեխնիկական առաջընթացի ընձեռած հնարավորությունների հաշվառման:

Մուղրոսի զինադադարից հետո աքսորյալ հայերի որոշ մասը վերադառնում է Ադանայի նահանգ: Անհրաժեշտ է կրկին նշել, որ նրանց թվում էին ոչ միայն Ադանայի նահանգի, Մարաշի, Այնթապի ու Ուրֆայի գավառի նախկին հայերը, այլև Արևմտյան Հայաստանից և կայսրության մյուս բնակավայրերից վերապրածները: Բազմաթիվ դժվարություններ հաղթահարելով՝ աքսորյալ հայերը փորձում են վերահաստատվել և ներկայացնել իրենց իրավունքները բռնագրավյալ գույքի նկատմամբ: Նախապես այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ պարտված Օսմանյան կայսրությունը չի խոչընդոտելու, անգամ նույնիսկ նպաստելու է «օրինական» ձևակերպումներով գույքը տերերին վերադարձնելու գործընթացին: Սակայն այդ սցենարը խաղարկվում է մինչև քեմալական ուժերի ի հայտ գալը: Այնուհետև, արտաքին հակադրման համատեքստում, Կ. Պոլսի կառավարությունը և քեմալականները սկսում են միասին գործել՝ դարերով բռնագավթված տարածքները պահպանելու և բնիկների վերահաստատումը թույլ չտալու համար: Ադանայի նահանգում ևս հայերի գոյապայքարը ավարտվում է քեմալական կոտորածներով և կրկնակի հայաթափությամբ:

¹ Տե՛ս **Մարության Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 56-57:

² **Նազգաշեան Ա.**, Կիլիկիա եւ Մուամմեր // «Ժամանակ», 1919, թիւ 3429, 16/29 յնվ., էջ 1:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Անի Ոսկանյան – *Աքադրյալ հայերի վերադարձը հետպատերազմյան Ադանայի նահանգ. բռնագրավյալ գույքերի խնդիրը*

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին հայկական ունեցվածքի աճը չէր կարող վրիպել Օսմանյան կայսրության ղեկավար շրջանակների ուշադրությունից ու որոշիչ գործոն չդառնալ հետագա զարգացումներում: Երկրի տնտեսությունը միատարր դարձնելու և թրքացնելու գաղափարը դառնում է պետության հետագա քայլերի անհրաժեշտ պայմաններից մեկը: Հայերի բնաջնջումը, ունեցվածքի յուրացումը Ադանայում մեկնարկում են 1909 թ. և շարունակվում Հայոց ցեղասպանության ընթացքում: 1918 թ. զինադադարից հետո Ադանայի նահանգ վերադարձած հայերը փորձում են հետ ստանալ իրենց բռնագրավված ունեցվածքը: Սկզբնական շրջանում, թերևս միայն քարոզչական նպատակներով, պարտված Օսմանյան կայսրությունը բռնագրավյալ գույքը վերադարձնելու օրենքի նախագծեր էր քննարկում, անգամ ընդունում: Սակայն իրավիճակի փոփոխությանը զուգահեռ՝ օսմանյան իշխանությունները, այնուհետև քեմալական վարչակարգը որպես «լքյալ գույք» արծարծվող բռնագրավյալ անշարժ և շարժական կապիտալի վերաբերյալ ընդունում են օրենքներ, որոնք ավելի ու ավելի են չեզոքացնում հայերի ունեցվածքը հետ ստանալու ամենաչնչին հնարավորությունները և օրենքի ուժով ամրապնդում պետական ամենաբարձր մակարդակով իրականացված կողոպուտը:

Ани Восканян – *Возвращение депортированных армян в послевоенную провинцию Адана: проблема конфискованного имущества*

Ключевые слова – Киликия, провинция Адана, Геноцид армян, Османская империя, Национальная конституция, Мудросское перемирие, кемалистский режим, конфискованное имущество, закон грабежа

Рост армянской собственности в Османской империи в конце XIX – начале XX века не мог ускользнуть от внимания правящих кругов страны и не превратиться в один из решающих факторов для дальнейших действий в отношении армянского населения. Превращение экономики империи в однородную и отуреченную начинает рассматриваться турецкими властями как одно из необходимых условий для дальнейшего существования государства. Истребление армян, присвоение их имущества в Адане началось с 1909 года и продолжалось во время Геноцида армян. Выжившие армяне, возвратившись после перемирия 1918 г., пытались вернуть свое конфискованное имущество. Потерпевшая поражение в мировой войне Османская империя сначала, пожалуй только в пропагандистских целях, обсуждала и даже принимала законопроекты о возврате конфискованного имущества. Однако, по мере изменения ситуации, османские власти, а затем кемалистский режим ввели в действие законы о конфискованной недвижимости или движимом имуществе армян, которые квалифицировались как «брошенное имущество», практически нейтрализуя хоть малейшую возможность возврата армянами своей собственности и закрепляя силой закона грабеж, осуществленный на самом высшем государственном уровне.

Ani Voskanyan – *The Return of Exiled Armenians to Post-War Adana Province: the Problem of Confiscated Property*

Key Words – Cilicia, Adana Province, Armenian Genocide, Ottoman Empire, National Constitution, Armistice of Mudros, extermination, authorities, economy, property, capital, law, state level

The growth of Armenians' well-being in the late 19th and early 20th centuries could not have escaped the attention of the country's ruling circles and not become a decisive factor in further development of the events. The idea of making the economy of the Ottoman Empire homogeneous and Turkish became one of the necessary conditions for the further existence of the state. The extermination of Armenians and the appropriation of their property in Adana started in 1909 and continued during the Armenian Genocide. After the ceasefire of 1918, Armenians returning to Adana province tried to get back their confiscated property. Initially, the defeated Ottoman Empire discussed and even passed bills to return the confiscated property, perhaps for propaganda purposes only. However, as the situation changed, the Ottoman authorities, then the Kemalist regime, enacted laws on confiscated real estate or movable capital, which was considered "abandoned property", increasingly neutralizing the slightest possibility of Armenians to return their property, thus strengthening by the force of law the robbery carried out at the highest state level.

Ներկայացվել է 16.03.2022

Գրախոսվել է 17.03. 2022

Ընդունվել է տպագրության 29.03.2022

Անի Ոսկանյան – ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող (ani.h.voskanyan@ysu.am)